

XIX ASR IKKINCHI YARMIDA QO'QON XONLIGIDAGI SIYOSIY JARAYONLAR HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR

Yakobjanov J.J

Nizomiy nomidagi TDPU

XIX asr 50-yillari xonlikdagi ichki siyosiy bo'hronlar eng kuchaygan jarayonlar bilan boshlandi. Birinchidan, Sayyid Muhammad Xudoyorxon 1844 yildan buyon taxtga egalik qilib kelayotgan bo'lishiga qaramay, hukmdorlik jilovini to'lalagicha o'z qo'liga ololmagan edi. Dastlabki yillarda Musulmonqul mingboshi va qipchoq amaldorlarining saroydagi kuchli ta'siri bunga yo'l bermagan bo'lsa, keyingi yillarda o'zaro taxt talashishlar bu imkoniyatlarni yo'qqa chiqargan edi. Bu holni uning hukmronlik yillarida xonlikning turli hududlarida ro'y bergan qo'zg'olonlar, norozilik harakatlarida ham kuzatish mumkin edi⁶⁷. Shuningdek, XIX asrning 50-yillariga kelib, Rossiya imperiyasining bosqinchilik yurishlariga qarshi kurashga ham yetarli e'tibor berilmaganligi va siyosiy o'jizlik bosqinchilikning kengayib ketishi va jiddiy tus olishiga, pirovard natijada esa xonlikning halokatga uchrashiga olib kelgan edi.

Xudoyorxon hukmronligi yillarida yuzaga kelgan sharoitda boshboshdoqlik, taxtga bo'ysunmaslik va markaziy hokimiyatga itoatsizlik kuchayib ketdi⁶⁸.

Bu vaqtda Buxoro amiri Nasrullo O'ratepani qamal qilib, qo'qonliklarni mag'lubiyatga uchratadi va Ho'jandga yurish qiladi. Biroq, amirning yurishi shahar hokimi Yoqubbek Badavlat tomonidan to'xtatiladi va amir chekinishga majbur bo'ladi. Bu voqealardan so'ng Mallabek xonning akasi sifatida eng nufuzli amaldorlardan Mirzo Ahmad qo'shbegi va Do'stmuhammad dasturxonchilarni Xudoyorxonning yurt va fuqaro holidan hexabar va g'ofil bo'lishida asosiy aybdorlar hisoblab, ularni qatl qilmoqchi bo'ladi. Biroq boshqa amaldorlarning aralashuvlaridan so'ng o'z fikridan qaytib, odamlari bilan Qo'qondan Andijonga ketadi. Bu yerda u o'ziga yaqin tarafdorlarni to'plab, hokimiyatni Xudoyorxondan tortib olish uchun harakat boshlaydi.

Mallaxon yurtda tartib o'rnatish, saroydagi boshboshdoqliklarni tugatish, o'zaro fitnalarga barham berib, ayni vaqtda kuchayib borayotgan chor Rossiyasining bosqinchilik tajovuzini oldini olish maqsadida hokimiyat uchun kurash olib borgan edi. Uning bu maqsadini ko'pgina amaldorlar va davlat arboblari, din peshvolari ham qo'llab quvvatlagan edilar. Biroq, Mallaxonning taxt uchun kurash olib borishi va taxtga kelishi voqealariga bundan avvalgi paytlarda hokimiyat egalari bo'lgan va davlat siyosiy boshqaruviga nihoyatda katta ta'sir o'tkazib turgan qirg'iz - qipchoq zodagonlarining maqsadlari asosida amalga oshirildi, deb qarash noto'g'ri bo'ladi. Garchi bunda katta harbiy kuch va mavqe egalari bo'lgan qirg'iz - qipchoq zodagonlari

⁶⁷ Илхомов З. Аликули Амирлашкар ва унинг Қўқон хонлиги сиёсий тарихида тутган ўрни. Тарих фан ном. ....дисс. Т.2004 йил. 17-б.

⁶⁸ Илхомов З. Амирлашкар тарихи. Т., 2013.14-б.

Mallaxonga yaqindan yordam bergan bo'lsalarda, bu kurash saroydagi hokimiyat uchun intilayotgan kuchlarning o'zaro to'qnashuvi, fitnalar, taxtga bo'ysunmaslik va Xudoyorxonning fuqarolar barcha qatlamlari manfaatlarini ko'zlab siyosat yuritmaganligi, qolaversa bir qancha vaqtlardan buyon taxtni qo'lga kiritishni ko'zlab yurgan Mallaxonning shaxsiy manfaatlarini asosida yuzaga kelgan edi, deb ham qarash lozim⁶⁹.

Mallaxon taxtga o'tirgach, birinchi navbatda xonlikda tartib o'rnatishga va xon hokimiyatini kuchaytirishga kirishadi. Davlatni boshqarishda Mallaxon qattiq siyosat yuritadi. Qo'qon xonligidagi ichki siyosiy vaziyatni diqqat bilan kuzatib boryotgan rus harbiylari Mallaxonning taxtni egallash voqealarini ham nazardan chetda qoldirmaganlar. Bu haqda Sibir korpusi qo'mondoni general Gosford 1859 yil 4 yanvarda harbiy vazirga yuborgan maxfiy telegrammasida – “Mallabekning xonlik taxtiga o'tirgani tasdiqlandi. Xudoyorxon doimiy yashash uchun Ho'jandga yuborildi va barcha xuquqlaridan mahrum qilindi. Yangi xonni xalq qo'llab - quvvatlamoda”, - degan so'zlarni yozgan edi⁷⁰.

Mallahon xonlikning harbiy salohiyatini oshirishga va chor Rossiyasining harbiy tajovuziga qarshi kurashga tayyorgarlik ko'rishga kirishadi. 1859 yil bahorida Buxoro amiri Qo'qon xonligiga qarshi yurish boshlaydi. U Mallaxon oldiga xonlikni ikki qismga bo'lish, Qo'qon va unga tobe viloyatlarni Madalixonning o'g'illaridan biriga berish⁷¹, Mallaxonning o'ziga esa Toshkent viloyatiga hokimlik qilish shartini qo'yadi. Biroq, bu shart Mallaxon tomonidan qat'iy rad etiladi. Amir O'ratepani bosib oladi va Nov qal'asiga yurish qiladi. Uni egallagach, bu yerda tajribali qo'mondonlaridan biri Qanoatshoh otaliqni qoldiradi. Biroq, amir ketishi bilan, Qanoatshoh Mallaxon tomoniga o'tib, Nov qal'asini tark etadi. Qanoatshohning qo'qonliklar tarafiga o'tishi kuchlar nisbatini Qo'qon foydasiga o'zgartirib yuboradi va Buxoro amiri uchun og'ir oqibatlariga olib keladi va ularni chekinishga majbur qiladi. Oradan birmuncha vaqt o'tgach, Buxoro amiri Shahrisabz tomondan yurish boshlaydi. Bu haqda habar kelishi bilan, Mallaxon va Aliquli eshikog'asi qo'shinga bosh bo'lib, Zomin orqali Jizzaxga yuradi. Amirning yurishni kuchaytirganligini eshitib, qo'qonliklar ham o'z yurishlarini to'g'ri Samarqandga qarab davom ettiradilar. Mirzo Olim Mushrifning yozishicha, amir bundan nihoyatda qattiq xavotirlanib, darhol yurishni to'xtatganligini va Mallaxon huzuriga elchi yuborganligini yozadi⁷².

Amir Muzaffar Samarqanddan qaytgach, muzokaralar boshlanadi. Bunda Mallaxon nomidan elchi Boboho'ja Shayxulislom muzokarlarda ishtirok etadi. Natijada ikki davlat o'rtasida Qozoqbuloq mavzesi chegara etib belgilanadi va xonlikning Buxoro bilan munosabatlarida bir oz barqarorlik yuzaga keladi⁷³.

⁶⁹ Илхомов З. Аликули Амирлашкар ва унинг Куқон хонлиги сиёсий тарихида тутган ўрни. Тарих фан ном ....дисс. Т.2004 йил. 29-б.

⁷⁰ З.Илхомов., Н.Расулова XIX асрнинг 50-йилларида Қўқон хонлигида ички сиёсий зиддиятларнинг кучайиши (манбавий-методологик таҳлил). Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда. Мавзусидаги иккинчи Республика илмий анжумани (илмий мақолалар тўплами). 2012 йил. 157-160-бб.

⁷¹ Айнан қайси ўғли эканлиги кўрсатилмаган.

⁷² Мирзо Раҳим Тошкандий. Ансуб ўс – салатин ва таворих ул – ҳавоқин. Т. 1995. 65-б.

⁷³ Воҳидов Ш.Х. XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида Қўқон хонлигида тарихнавислик мактабининг ривожланиши. –Т.: 1999. 50-б.

1859 yil oxirlariga kelib, Qo'qon xonligining ayrim qal'alari Rossiya imperiyasi harbiy kuchlari tomonidan bosib olinadi. O'lkaning musulmon aholisi bundan nihoyatda tashvishlanib, Mallaxondan kofirlarga qarshi muqaddas urush - g'azovot boshlashni talab qiladilar. Mallaxon, agar xonlikning ichki hududlarida osoyishtalik saqlansa, shu qishda yoki erta bahorda urush boshlashga tayyor ekanligini bildiradi⁷⁴.

Mallaxon Rossiya imperiyasiga qarshi kurashda Buxoro amirligi bilan birlashishga ko'zi yetmagach, Xiva xonligi bilan harbiy ittifoq tuzishga intiladi. 1859 yil noyabr oyi boshlarida shu masalada Xiva xoniga elchilar yuboradi. 28 noyabrda har ikki xonlik o'rtasida shartnoma tuziladi va bunga ko'ra, qishda, daryo muzlaganda har ikki xonlikning qo'shinlari chor bosqinchilari ustiga yurish qilishga kelishib oladilar⁷⁵.

Shu bilan bir vaqtda Mallaxon 1859 yil dekabrda o'ttiz kishidan iborat elchilikni imperator huzuriga ayrim siyosiy masalalarni hal etish, jumladan Oqmasjidni qaytarib berishni talab qilib jo'natadi.

Biroq, bu elchilar hech qanday natijaga erisha olmadilar. 1860 yil aprelda Hoja kitobdor boshchiligida Sibir orqali Peterburgga yuborilgan navbatdagi elchilik ham natijasiz tugadi.

So'nggi davrlarda Qo'qon xonligini boshqargan xonlardan faqatgina Mallaxon harbiy sohaga jiddiy e'tibor bilan qaragan edi, unga bu ishlarda Aliquli Amirlashkar ham yaqindan ko'mak bergan edi. - «Bu Turkiston xonlaridan, - deb yozadi tarixchi Isxoqxon Ibrat, - ikki kishi fuqaro va millat uchun harakat etgon edi. Biri bu Amirlashkar va biri marhumi Mallaxon [edi], [ular] to'plar quydurub, miltiqlar yasab, korxonalar qilib, to'plar uzrasig'a kumushlar bila yozuvlar yozib, yaxshi diqqat etgon edi»⁷⁶.

Shunga qaramay, 50–yillarning oxiri va 60–yillarning boshlariga kelib, asosan Mallaxon davrida qurollanishga va harbiy ahvolni yaxshilashga e'tibor kuchaydi. 1853 yilda Qo'qonda 30 tagacha, Toshkentda 20 tagacha, Turkistonda 2 ta, Sirdaryo bo'ylab joylashgan qal'alarda 1 tadan 3 tagacha to'p va zambaraklar mavjud bo'lgan bo'lsa, bu davrga kelib ularning soni va sifati ancha o'sdi. Bular asosan Qo'qondagi va Toshkentdagi to'p quyish va miltiq yasash ustaxonalarida tayyorlanar edi. Zambaraklar asosan mis, temir va cho'yandan quyilar edi. To'p quyish uchun mis Rossiya va Sharqiy Turkistondan keltirilardi. Bu xususda Orenburg korpusi qo'mondoni polkovnik Dandevillning harbiy vazirga yozgan quyidagi axborotnomasini keltirib o'tish maqsadga muvofiqdir: - «Turkistonga afg'onistonlik bir kishi keldi va Turkiston hokimiga yangi zambaraklar quyishni taklif qildi. U bu ish bilan Kobulda shug'ullanganligi hamda Yevropanikidan qolishmaydigan portlovchi to'p o'qlari yasashni bilishini ham aytdi. Bek buni bajonidil qabul qildi»⁷⁷.

⁷⁴ XIX asrning 50–yillarida Qo'qon xonligida ichki siyosiy ziddiyatlarining kuchayishi (manbaviy-metodologik ta'hlil). 157-160-66.

⁷⁵ O'sha asar. 157-160-66.

⁷⁶ Farfona tarixi. –B.308.

⁷⁷ Узр МДА. 715-ф., 1-р., 23-й.ж. 109-114 - вв.

Mallaxon qurollarni takomillashtirish bilan birga harbiy tayyorgarlikka ham katta e'tibor beradi. Bunday harakatlar Aliquli Amirlashkar davrida ham davom ettirildi. Aliquli Amirlashkar o'z faoliyati davomida muntazam qo'shin sonini oshirishga harakat qildi va 1863 – 1864 yillarga kelib, xonlikda qirq ming kishiga yetkazildi. Bu qo'shinlar barcha yirik shahar va qal'alarga taqsimlangan edi. Amirlashkar buyrug'i bilan bir kundayoq Qo'qon yoki Xo'jandda o'n–o'n ikki ming kishilik qo'shin yig'ilishi mumkin edi⁷⁸.

Bu qo'shinlar hamda har bir qal'a o'z tug'i va bayrog'iga ega bo'lgan. Masalan, To'qmoq bosib olinganda, u yerdan ikkita bayroq, cho'yan to'p, 11 pilta miltiq, bir qancha pichoq, qilich, nayza hamda 500 kg porox o'lja olingan. Chimkent bosib olinganda esa, 4 bayroq, 11 tug', 19 cho'yan va 8 mis zambarak chor qo'shinlari tomonidan o'lja olingan. Bu o'ljalor orasida bayroqlar alohida ahamiyat kasb etgan.

Aliquli Amirlashkar boshchiligidagi Qo'qon lashkarining alambardori Mambet ponsad bo'lganligi tarixiy manbalardan ma'lum⁷⁹. Biroq, xonlik armiyasi bayrog'ining qanday shakl va ko'rinishga ega bo'lganligini afsuski, hozircha aniqlashning imkoni bo'lmasada, shu o'rinda arxiv hujjatlarida saqlanib qolgan ma'lumotlar e'tiborni jalb etadi: - «Sirdaryo chizig'ida o'lja olingan ikki bayroqni sizga yuborishni o'zimga sharaf deb bilaman. Birinchisi qizil rangli bo'lib, Turkiston shaxridan olingan, ikkinchisi Oqbuloqdan o'lja olingan bo'lib, yaltiroq tovlanuvchi ranglardan iboratdir». Bu bayroqlar Orenburg o'lkasi qo'shinlari qo'mondoni general ad'yutant Bezak tomonidan 1864 yil 21noyabrda harbiy vazirga yuborilgan. Manbalarda yana ta'kidlanishicha, Madalixonning Buxoro amiri Nasrulloqa qarshi (1842 y) besh tug'li lashkar bilan jangga kirgani qayd etilgan. Unda yozilishicha, tug'lar ko'k, oq, sariq, qizil ranglarda va bir bayroq qora rangda bo'lgan⁸⁰.

Qo'qon xonligining harbiy jihatdan oldingi yillarga nisbatan qudratga erishuvi, Rossiya imperiyasidek qudratli raqib bilan tengma – teng kurashlar olib borishi bevosita Aliquli Amirlashkarning harbiy sohada ham olib borgan faoliyati bilan chambarchas bog'liqdir. Mallaxon davrida olib borilgan harbiy islohotlarda yirik davlat amaldori sifatida Aliquli Amirlashkarning ham xizmatlari katta bo'lgan bo'lsada, Sulton Sayyidxon hukmronligi yillarida (1863 – 1865 yy) siyosiy hokimiyatni amalda qo'lga olgan Amirlashkar bu islohotlarni yanada faolroq olib bordi. Otlig va piyoda qo'shinlarning jang vaqtidagi harakatlarini muvofiqlashtirish, harbiy taktika va ayniqsa harbiy intizomning mustahkamlanganligi uning rus bosqinchilariga qarshi bergan qaqshatqich zarbalaridan ham seziladi. Aliquli davrida quydirilgan o'zining sifati, turli hajmdagi o'qlar otishga mo'ljallangan o'lchamlari bilan ajralib turgan. Jang vaqtlarida ularni mohirona ishlata olganlar va shunigdek, avvaldan mavjud bo'lgan «xitoycha» deb atalgan zambaraklardan ham foydalanilgan⁸¹.

⁷⁸ Урус лашкарининг Туркистонда тарих 1269-1282 саналарда қилғон футуҳотлари. –Б.59.

⁷⁹ Қаранг: Веселовский В. Киргизский рассказ о русских завоеваниях в Туркестанском крае / Текст, перевод и приложения. – Спб., 1894 – С.5-21; Урус лашкарининг Туркистонда тарих 1269-1282 саналарда қилғон футуҳотлари. –Б.2-7.

⁸⁰ Ғаройиб ус-сипоҳ. –Б.31а.

⁸¹ Аликули Амирлашкар ва унинг Кукон хонлиги сиёсий тарихида тутган урни. Тарих фан ном ....дисс. 67-б.

Aliqulining o'zi ham janglarda to'p jangiga rahbarlik qilgan. Bunda albatta, xonlik qo'shinlarining to'pchiboshisi hindistonlik Jomador ham katta o'rin tutgan va xonlikning harbiy qudrati oshib borishida to'plarning takomillashtirilayotganligi, bunda ayniqsa, Toshkentdagi to'p quyish korxonasining katta ahamiyat kasb etayotganligi rus manbalarida ham e'tirof etilgan. Xonlikning ichki siyosiy hayotida davom etayotgan keskinliklar natijasida 1862 yil 23 fevral kuni Mallaxon o'ldiriladi. Taxtdan quvilgach, yana taxtni egallash ishtiyoqida yurgan Xudoyorxon ushbu vaziyatlardan foydalanib, Buxoro amiri qo'shinlari yordamida Qo'qonni egallash uchun harakat boshlaydi. Amir Muzaffar ko'magida dastlab Ho'jandni egallagan Xudoyorxon osonlik bilan Qo'qonni egallaydi. Chunki yuzaga kelgan siyosiy vaziyat qo'qonliklarga o'z qo'shinlarini birlashtirib, buxoroliklarga va Xudoyorxonga qarshi chiqishga imkon bermagan edi. Xudoyorxonning qaytadan taxtni egallashi yana ko'pgina amaldorlarda va harbiy boshliqlarda norozilik uyg'otadi. Uning taxtga da'vogarlik qilib harakat boshlashining o'zidayoq ko'plab qirg'iz, qipchoq urug'lari avvalgi qirg'inlarni unutmaganliklari va taxtga ana shu xalqlarni ham boshqalar bilan barobar ko'rib, ish tutuvchi xon o'tkazish taraddudiga tushadilar. Bu aynan 1863 yil, chor Rossiyasi bosqinchilari xonlikning ichkari hududlariga shiddat bilan bostirib kelayotgan vaqtlarga to'g'ri kelgan edi.

XIX asrning o'rtalaridan boshlab bir asrdan ortiqroq davom etayotgan chor Rossiyasining o'zbek xonliklariga bosqinchilik yurishlari kuchaytirildi. Dastlabki harbiy harakatlar asosan Qo'qon xonligiga qarshi qaratildi. 1853 yilda xonlikning chegara qal'asi hisoblangan Oqmasjid bosib olindi. XIX asrning 50-60 yillar davomida xonlikning bir qator qal'alari va shaharlari, jumladan Avliyoota, Turkiston, Chimkent (1864 y), Toshkent (1865 y) kabi yirik iqtisodiy va siyosiy markazlari ham bosib olindi. Asosiy hududlaridan ajralgan Qo'qon xonligi 1868 yilda Rossiya imperiyasi bilan siyosiy qaramlikka asos bo'luvchi shartnomani imzoladi⁸². XIX asrning 70-yillariga kelib esa xonlikda Xudoyorxonning ichki siyosati va ayni vaqtda Rossiya imperiyasining hukmronligiga nisbatan munosabati norozilik kayfiyatini kuchaytirib yubordi. Hokimiyatni undan tortib olishga harakat qilgan siyosiy kuchlar soxta Po'ladxon – Mulla Isxoq Hasan o'g'li boshchiligida xonga qarshi kurash boshladi. Tez orada bu kurashga xon xonadoni vakillari va yirik amaldorlar ham qo'shildi va 1875 yilda Xudoyorxondan taxtni tortib oldi. Biroq Nasridinxon (1875-1876 yy) boshchiligidagi yangi hukumat mamlakatning siyosiy barqarorligini ta'minlay olmadi va oqibatda xonlikda yangidan fuqarolar urushi xavfi yuzaga keldi. Bu vaziyatdan chiqish uchun kurashni chor Rossiyasiga qarshi qaratgan Nasridinxon va Po'ladxonlar muvaffaqiyatsizlikka uchradilar. 1875-1876 yillar davomida bo'lib o'tgan shiddatli

⁸² Илҳомов З., Шуқуров Р. Россия империяси ва ўзбек хонликлари ўртасидаги “савдо мажбуриятлари” ҳақида айрим ҳужжатлар. “Медиа майдонида тарих фани ва архившунослик интеграцияси муаммолари” халқаро илмий конференция материаллари. “Илм-зию-закват” нашриёти. 2019 й. 224-230-бб

janglardan so'ng 1876 yilda Qo'qon xonligi Rossiya imperiyasi tomonidan butunlay bosib olindi va mustaqil davlat sifatida tugatildi.